

Justyna Kościńska

Symbolika oka w starożytnej Mezopotamii

Wstęp

Oczy mają niezwykle właściwości ze względu na swoje funkcje. Patrząc najpełniej odbieramy to, co nas otacza. Dzięki oczom możliwa jest kontrola istniejącego stanu świata, jego poznanie i nawiązanie z nim bezpośredniego kontaktu. Oczy są nie tylko zwierciadłem duszy, jak pisali poeci doby romantyzmu, ale też drogą prowadzącą do wnętrza ciała i w zaświaty. W wielu cywilizacjach i kulturach, zarówno starożytnych, jak i nam współczesnych, podkreśla się znaczenie najważniejszego ze zmysłów człowieka, nie tylko na płaszczyźnie czysto fizycznej, ale też magicznej. Oczy pełnią funkcję medium, przez które do świata przenikają bogowie, demony, czarownice i wszelkie moce nieprzychylne – wręcz niebezpieczne [Kowalski 1998]. Fenomen polegający na kojarzeniu z oczami nadprzyrodzonych mocy występował (i występuje) w wielu kulturach odległych od siebie w czasie i przestrzeni. Objawia się on pod postacią przeróżnych zwyczajów. Na przykład ludy syberyjskie, u których ważną rolę odgrywał kult niedźwiedzia, po zabiciu zwierzęcia wyjmowały z jego głowy oczy i zawinięte w korę brzożową uroczyście chowały w dziuplach drzew. Polinezyjczycy z kolei zjadali oczy wroga w przekonaniu, że zdobędą w ten sposób energię zwaną *mana* [Kowalski 1998:383].

Szczególnie rozpowszechniona jest obawa przed "urocznymi" oczami, mogącymi zniszczyć człowieka, zwierzę, zasiewy (por. ros. *sglazit'*, "zglądzić", co wywodzi się od *glaz*, "oko"). Urok można rzucić na każdą, nawet najdrobniejszą rzecz: chleb, mleko, studnię; sparaliżować każdą czynność, a także zadać rany i wywołać wrzody. Dlatego pamiętając o stale grożącym niebezpieczeństwie należy być dobrze zabezpieczonym. Różne kultury znają na to wiele magicznych sposobów. Najprostszą techniką apotropaiczną jest unikanie zetknięcia z kimś, kto ma złe spojrzenie, posiadanie pewnych przedmiotów, amuletów, wykonywanie określonych gestów, czy wypowiedzianie magicznych formulek.

W świecie islamu, do którego w dalszej części mojej pracy będę się jeszcze odwoływać, przed złym okiem chronią tkaniny lub ściany malowane

tak, aby na czarnym tle powstawały "białe oczka". Często stosuje się także zasadę "oko przeciw oku", dającą ochronę temu, kto posiada jakiś przedmiot z wizerunkiem oka. Uroczne mogą być oczy, które w jakiś sposób odbiegają od standardu, na przykład zbyt przenikliwe, o odmiennym kształcie, dziwnie zabarwione lub o kolorach mieszanych. Dla wszystkich ludów o innej niż biała skórze oczy niebieskie lub zielone są znamię obcości, gdyż występują rzadko. W Europie zaś szczególnie obawiano się oczu czarnych.

Przytaczam tutaj krótką charakterystykę dotyczącą sposobu postrzegania oka i jego działania w szerszym kontekście kulturowym, gdyż bez względu na zasięg czasowy i przestrzenny ma ono wiele cech wspólnych. Nie będzie przesadą stwierdzenie, że wierzenia, przesady i obyczaje związane z postrzeganiem oczu są obecne w prawie każdej cywilizacji i kulturze, bez trudu można je odnaleźć w Polineezji, na Syberii, w Afryce, czy Europie.

Poniżej postaram się przedstawić bogatą symbolikę oczu na starożytnym Bliskim Wschodzie, głównie w Mezopotamii, skąd pochodzą jedne z pierwszych śladów przypisywania oku magicznego czy religijnego znaczenia: przedstawienia na malowanej ceramice z okresu Halaf, a więc z I poł. VI tys. p.n.e. [Bieliński 1985:238].

W Jerychu z okresu neolitu preceramicznego (ok. 7500 p.n.e.) niektóre znalezione pod podłogami domów czaszki miały w oczodołach muszle *kauri* lub innych mięczaków, co wskazuje na istnienie już w tym czasie jakiegoś magicznego znaczenia przypisywanego oczom. Najwięcej przykładów symboliki oczu spotykamy w Mezopotamii na przełomie IV i III tys. (okres Uruk, Dżemdet Nasr i wczesnodynastyczny). Podobnie szeroki jest zasięg terytorialny, obejmujący bez mała cały Bliski Wschód (Mezopotamię, północną Syrię, Palestynę, Anatolię oraz Iran). Opierając się na materiałach ikonograficznych i tekstowych pokażę, jak często symbol oka występuje w bliskowschodniej sztuce, religii i magii.

Idole oczne – interpretacja

Grupą zabytków stanowiącą punkt wyjściowy do moich rozważań jest zbiór tzw. idoli ocznych znalezionych w świątyni z IV tys. w Tell Brak w dolinie Chaburu. Odkrycie to, dokonane w 1937 roku przez Maxa Mallowana, jest wyjątkowe i unikatowe. Świątynia z późnego okresu Dżemdet Nasr (ok. 3000 p.n.e.) ze względu na cechy, które omówię dalej, nazwana została Świątynią Oczu

[Mallowan 1947:1–259]. Pod nią odkryto setki tysięcy przedmiotów, z których najciekawszymi są niewielkich rozmiarów idole o olbrzymich oczach.

Świątynia Oczu nawiązuje pewnymi cechami do świątyń z południa Mezopotamii. Została zbudowana na platformie, a jej ściany zorientowano według stron świata. Składała się z trzech głównych części. Ściany sanktuarium, największego i najbardziej bogato zdobionego pomieszczenia w świątyni, były dokładnie dwa razy dłuższe od jego szerokości (18×9 m). Ołtarz znajdował się naprzeciwko podwójnego wejścia. Po obu stronach świątyni znajdują się dodatkowe pomieszczenia interpretowane jako magazyny. Na szczególną uwagę zasługuje dekoracja sanktuarium, która wyraźnie nawiązuje do sumeryjskich wzorców. Zewnętrzne lico północnej ściany było zdobione kolorową, stożkową mozaiką, a wewnętrzne rozetami z białego marmuru, czarnego łupku i czerwonego wapienia.

Bardzo ciekawym znaleziskiem był znajdujący się w końcu celli ołtarz lub podium. Zbudowany został z miniaturowych cegiełek *Riemchien* i był dekorowany z trzech stron fryzem złożonym z trzech pasm: niebieskiego wapienia, zielonego łupku i białego marmuru. Fryz opasywała szeroka na 2 cm złota taśma, którą przymocowano do drewnianego podłoża za pomocą srebrnych gwoździ o złotych główkach. Ten bogato dekorowany fragment panelu jest pierwszym tego rodzaju w Mezopotamii zachowanym kompletnie. Do innych ciekawych zabytków ze Świątyni Oczu należy fragment miedzianego panelu, na którym repusowany został wzór przedstawiający oko, oraz naturalnej wielkości kamienne oko, znalezione na podłodze przylegającej do podium i najprawdopodobniej należące do jakiegoś posągu.

Powyższe znaleziska wskazują, że sanktuarium to było poświęcone bóstwu związanemu z symboliką oczu. Wizerunek tego bóstwa stał być może na opisanym już podium.

Przejdę teraz do wspomnianych już idoli ocznych, znalezionych w Szarej Świątyni, starszej od Świątyni Oczu i oddzielonej od niej jedną warstwą. Nazwa jej pochodzi od koloru cegieł, z których została zbudowana. Nie posiadamy jej dokładnego planu ze względu na liczne wkopy rabusiów. Mimo niewielkiej miąższości tej warstwy (ok. 60 cm), wydobyto z niej imponującą ilość zabytków. Należały do nich: alabastrowe głowy o dużych oczach, amulety rzeźbione w serpentynie, wapieniu, gipsie i kości, wiernie oddające przedstawienia różnych zwierząt, pieczęcie cylindryczne, setki tysięcy paciorków i wspomniane już idole. Niestety, pierwotne położenie zabytków w świątyni nie jest znane. Jak już zaznaczyłam, zbiór ponad 20 tys. idoli z Tell Brak był odkryciem bez precedensu w archeologii Bliskiego Wschodu, co dodatkowo utrudnia ich interpretację.

Ryc. 1. Typologia idoli ocznych i okularowych z Tell Brak
[Mallowan 1947:pl. LI].

Z olbrzymiego, dwudziestotysięcznego zespołu, przetrwało ponad trzysta kompletnie zachowanych idoli, na których podstawie M. Mallowan opracował typologię całej grupy [Mallowan 1947:198–201]. Idole były wykonywane z różnych gatunków kamienia, głównie białego lub czarnego alabastru i terakoty. Miały zróżnicowaną wysokość, od 9 do 143 mm, oraz grubość kilku milimetrów. Posiadały płaskie, obłe korpusy (*biscuit-like body*) z wydłużoną szyją zwieńczoną ogromnymi, naturalistycznymi oczami i wyrazistymi złączonymi brwiami, które pierwotnie wypełnione były czarną lub zieloną farbą. Korpusy często były zdobione zygzakowatymi liniami albo kropkowanym wzorem, a szyję oddzielała linia w kształcie V, imitująca prawdopodobnie górny brzeg odzieży.

Ta krótka, wstępna charakterystyka pokazuje, jak wielką różnorodnością cechowały się idole. Można wśród nich wyróżnić następujące grupy:

Typ I (tzw. standardowy, *standard type*) – idole z dwoma naturalistycznymi oczami i złączonymi brwiami. Do niego należy prawie 90% wszystkich znalezionych okazów (ryc. 1, nr 3–12; 16–18, 24; 25).

Typ II (tzw. standardowy – dekorowany, *decorated-standard type*) – ciała idoli zdobione przez zygzakowate linie i kropki. Zdobienia te interpretuje się jako schematyczne przedstawienie odzieży i biżuterii (ryc. 1, nr 52 [spódniczka], 23 [naszyjnik]).

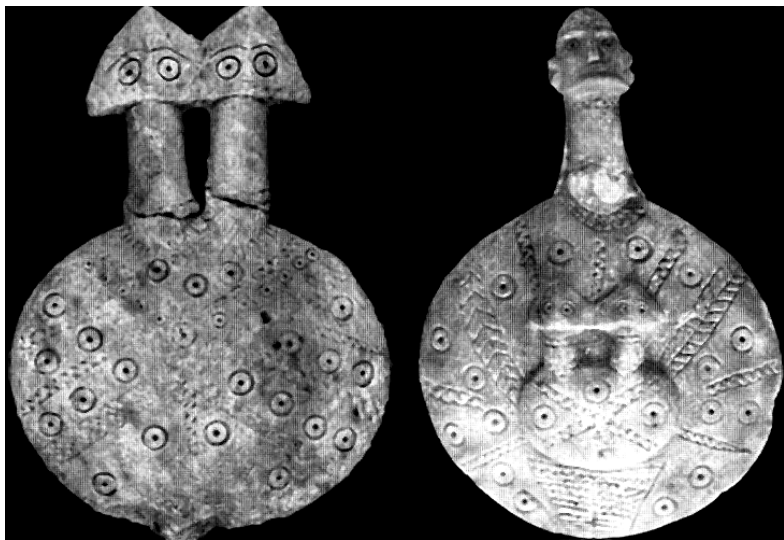
Typ III (tzw. wielokrotny, *multiple idols type*) – zawiera przykłady o trzech (ryc. 1, nr 22), czterech (nr 19–21), a nawet o sześciu oczach. Do tego typu należą przedstawienia par (być może mąż i żona), rzadziej trójek.

Typ IV (tzw. matka z dzieckiem, *mother and child idols*) – wygrawerowane na przedzie przedstawienia jednego lub dwóch mniejszych idoli (ryc. 1, nr 40–41). Analogię dla typów III i IV mogą stanowić idole z Anatolii (ryc. 2).

Typ V (tzw. idole z nakryciem głowy, *idols wearing headgear*) – idole tego typu stanowią zaledwie 5% całego zbioru. Nakrycia głów są różnorodne, niektóre przypominają stożkowe polosy lub turbany (ryc. 1, nr 35–37), inne są płasko zakończone (nr 45) lub dwudzielne z krenelacją przypominającą korony lub tiary (nr 46). Przeważnie są zdobione geometrycznymi wzorami układającymi się w faliste linie. Ciała idoli noszących nakrycia głowy nigdy nie są zdobione.

Typ VI (tzw. idole okularowe, *spectacle-topped idols*) – ten typ zasadniczo różni się od poprzednich. Idole okularowe zamiast oczu mają przebite na wylot okrągłe otwory o niewielkich w stosunku do reszty ciała rozmiarach. Ponadto nie mają one zaznaczonej szyi (ryc. 1, nr 1, 2, 26–34).

W przeciwieństwie do idoli ocznych, które w tak wielkiej liczbie zostały znalezione w Tell Brak (i nigdzie indziej), idole okularowe stanowiły tam niewielki procent. Spotkać je można za to na innych stanowiskach współczesnych Świątyni Oczu: Tepe Gawra, Uruk, Ur, Kisz, Lagasz, Tell Asmar, Chafadze. Zawsze jednak występowały one w niewielkiej liczbie. W Tepe Gawra znajdowały się w warstwie datowanej na okres Uruk, co można potwierdzić tezę o ich starszym niż idole oczne pochodzeniu.

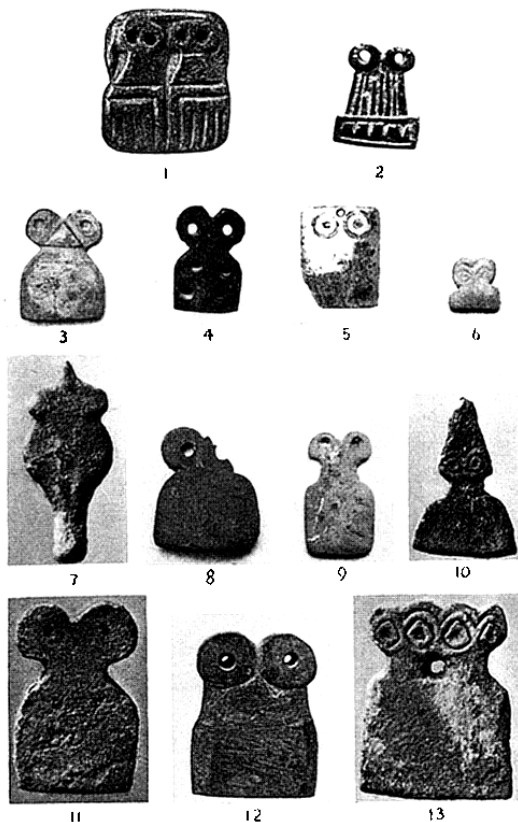

Ryc. 2. Idole z Kültepe, II poł. III tys. p.n.e. [Bossert 1942:67].

Przy porównaniu idoli ocznych i okularowych może pojawić się wątpliwość, czy powinno się traktować je jako tę samą grupę zabytków, za czym przemawia występowanie idoli okularowych bardzo przypominających oczne (por. ryc. 3, nr 14, 15, 18, 20, 23). Głównym argumentem, który mógłby potwierdzić powyższą hipotezę, jest grupa idoli stanowiących ogólnie pośrednie między okularowymi a ocznymi. Mają one okrągłe, nie przebite na wylot oczy (ryc. 3, nr 15, 16, 18).

Zasadniczą cechą odróżniającą idole oczne od okularowych jest ukazywanie oczu jako dwóch otworów w wypadku tych drugich. Taka praktyka ma swoje analogie w różnych kulturach, np. u idoli anatolijskich (ryc. 2). Porównując obie grupy idoli można jednak zauważyć, że jest między nimi zasadnicza różnica. Idole okularowe mogą "samodzielnie stać", podczas

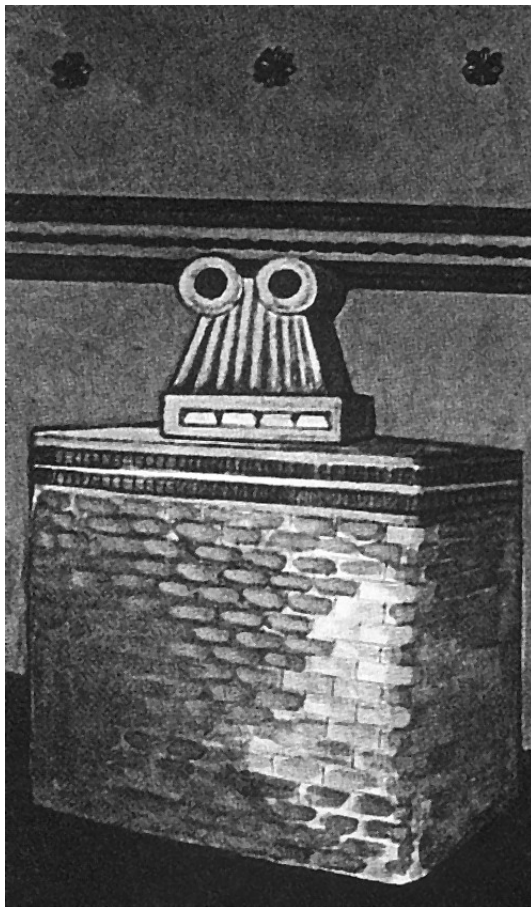
gdy oczne są pozbawione tej właściwości. Wynika to zapewne z ich przeznaczenia. Według Mallowana idole okularowe były wolno stojącymi statuami ustawianymi na podiach w sanktuariach [Mallowan 1947:202–205]. Tezę tę potwierdzają mocne dowody.

Ryc. 3. Idole oczne i okularowe z Tell Brak [Mallowan 1947:pl. XXVI].

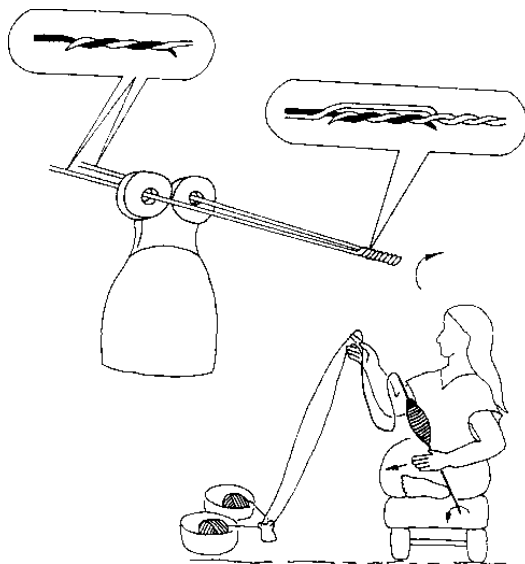
Pierwszym z nich jest płaska, wykonana z serpentynu pieczęć lub amulet (35 mm wysokości) niewiadomej proveniencji, datowana na okres Dżemdet Nasr lub Uruk (ryc. 3, nr 1). Przedstawiono na niej dwa stojące na podestach idole. Możliwe, że są to przedstawienia bóstw znajdujących się w świątyni. Niewątpliwie przypominają one idole okularowe z Tell Brak i innych stanowisk. Drugim dowodem jest niewielki (21 mm) okularowy idol

o ciele zdobionym pionowymi, równoległymi liniami, stojący na żłobkowanym podeście (ryc. 3, nr 2). Różni się on od występujących tam idoli, mimo że został znaleziony w Tell Brak. Posłużył on M. Mallowanowi do próby odtworzenia symbolu kultowego stojącego na opisywanym wyżej podeście w Świątyni Oczu w Tell Brak (ryc. 4).

Ryc. 4. Rekonstrukcja podium kultowego w Świątyni Oczu w Tell Brak [Du Ry 1978:47].

Kolejnym argumentem potwierdzającym hipotezę, według której idole okularowe to przedstawienia jakiegoś bóstwa, jest steatytowy idol znajdujący się w Muzeum Berlińskim. Niestety jego proveniencja, podobnie jak wyżej wymienionej pieczęci (lub amuletu), jest nieznana. Mimo, że różni się zbyt wysmukłym "ciałem" od reszty idoli okularowych, to można go niewątpliwie zaliczyć do tej kategorii. Stoi on na prostokątnej podstawie, bogato zdobionej geometrycznymi wzorami w postaci zygzaków, trójkątów i linii prostych. Interpretuje się je jako przedstawienia fasady świątyni, lecz równie dobrze może to być imitujący ją podest kultowy.

Ryc. 5. Ilustracja hipotezy o zastosowaniu idoli okularowych w tkactwie [Fortin 1999:29].

Zanim dokonano odkrycia w Tell Brak, które rzuciło nowe światło na interpretację idoli okularowych, powstały różne hipotezy, mające wyjaśnić ich znaczenie. Widziano w nich na przykład odważniki [Mallowan 1947: 34], co jest zupełnie nieprawdopodobne ze względu na różnorodność ich kształtów i rozmiarów oraz materiałów, z których zostały wykonane. Jedną z ciekawszych interpretacji zaproponował W. Andrae, który w swej książce zatytułowanej *Die Ionische Säule* [1933] wiąże idole z tzw. "sakralnymi oborami", przedstawianymi na pieczęciach cylindrycznych i innych zabyt-

kach kultury Uruk, jak również ze świątyniami z tego okresu. Budowle te były zdobione symbolem przypisywanym Inannie, interpretowanym jako kij ozdobiony kołami. Według Andrae idole okularowe były abstrakcyjnymi przedstawieniami owych poświęconych Inannie budynków. Ich "ciała" miały przedstawiać boskie sanktuarium, a podwójne woluty w formie okrągłych otworów – zdobiące je trzcinowe wiązki. Andrae, usiłując wykazać, że jońskie kolumny klasycznej Grecji wywodzą się ze świętego sztandaru Inanny, widzi w idolach ocznych jedno z ogniw na tej drodze.

Istotny jest fakt, że występowanie idoli ocznych i okularowych w tej samej warstwie kulturowej wiąże je w jakiś sposób, sugerując podobne znaczenie. Ponadto potwierdzają to wymienione powyżej podobieństwa między nimi. Mimo to najnowsze badania wskazują na zupełnie inne przeznaczenie idoli okularowych [Breniquet 1996:31–53]. Nie miały one nic wspólnego z kultem, gdyż spełniały funkcje czysto utylitarne. Służyć miały tkaczkom w utrzymywaniu napięcia nici oraz zapobiegać ich płatanii (ryc. 5). Potwierdzają to zarówno mikroskopowe ślady barwnika w "oczach" idoli, rowki wyżłobione przez nici, a także gliptyka. Argumenty zwolenników obu hipotez są na tyle przekonujące, że nie należy ich ignorować. Najlepszym wyjściem byłoby pogodzenie utylitarnej funkcji idoli okularowych z ich magicznym znaczeniem.

Po dokonaniu przeglądu typologicznego idoli z Tell Brak zajmę się interpretacją tego znaleziska. Jest ona tym trudniejsza, że nie ma żadnych analogicznych znalezisk na innych stanowiskach.

Na początku warto zastanowić się, jaką rolę pełnił zbiór obiektów z Szarej Świątyni. Analogię odnaleźć można w Uruk, gdzie odkryto słynną kolekcję obiektów (*Sammelfund*) z okresu Dżemdet Nasr [Heinrich 1936: 47–49]. Początkowo ustalono, że znaleziska mogły być depozytem fundacyjnym, intencjonalnie złożonym w miejscu powstania świątyni. Po przeprowadzeniu dalszych badań okazało się, że przedmioty te znajdowały się w obrębie wcześniejszego sanktuarium. Po jego zniszczeniu miejsce wypełniono gruzem, zostawiając wszystkie obiekty *in situ*, a następnie na tym miejscu zbudowano następną świątynię. Podobną sytuację można zaobserwować w świątyni Sina w Chafadze, w Tell Asmar i oczywiście w Tell Brak.

Nie jesteśmy w stanie określić roli, jaką spełniały idole z Tell Brak. Niewątpliwie była ona związana z ich charakterystyczną cechą – oczami. Możliwe, że mamy tu do czynienia z wotami, składanymi w świątyni przez wiernych nieznanemu nam bóstwu (o czym może świadczyć ich duża liczba). A może same, jak twierdzi ich odkrywca Mallowan, przedstawiały boga? Można w nich widzieć także poprzedników figurek adorantów, licznie wy-

stępujących w późniejszym okresie na południu i północy Mezopotamii. Zadaniem tych figurek było stanie przed obliczem bóstwa w celu adoracji lub przekazywania prośb w zastępstwie ich właścicieli. Potwierdzić tę interpretację może zróżnicowanie idoli ocznych, które, jak się wydaje, reprezentują różne warstwy społeczne, czy poszczególne rodziny. Niewykluczone, że olbrzymie oczy cechujące późniejszych adorantów umieszczanych w świątyniach przed bóstwem (ryc. 6, 7) reprezentują tę samą ideę.

Ryc. 6–7. Adoranci ze świątyni Abu w Tell Asmar, ok. 2600 p.n.e.
[Parrot 1980:108, 109].

Niestety, nie posiadamy żadnych przesłanek wskazujących na to, jakiemu bogu idole oczne były poświęcone. Przypuszcza się, że istniała ciągłość kultu tego samego bóstwa w kolejnych świątyniach Tell Brak. Niewątpliwie jego symbolika była ściśle związana z okiem, o czym świadczą nie tylko idole, lecz również m.in. miedziany pas zdobiący ścianę nad podestem w ostatniej świątyni, ozdobiony repusowanym motywem oka. M. Mallowan, zastanawiając się nad tym, komu były poświęcone świątynie w Tell Brak [Mallowan 1947:151–153], zwraca uwagę na fakt, że ich architektura nawiązuje do współczesnych budowli w Uruk. Podobne są również kategorie zabytków znalezionych na obu tych stanowiskach: amulety, pieczęcie cylindryczne, zdobące ściany rozety, złote i srebrne ornamenty. Na tej podstawie można by wyciągnąć wniosek, że bóstwo czczone w Tell Brak również posiada cechy wspólne z sumeryjskimi bogami. M. Mallowan identyfikuje tajemnicze bóstwo z Tell Brak jako Boginię Matkę utożsamianą z Inanną, a

czczoną nieprzerwanie w okręgu Eanna w Uruk [Mallowan 1947:162n]. Za tą sugestią może przemawiać także obecność w Świątyni Oczu rozet, które uważa się za jeden z symboli Inanny.

Ryc. 8. Alabastrowa stela kultowa ze skrytki pod świątynią Ninhursag w Mari, ok. 3000 p.n.e. [Fortin 1999:284].

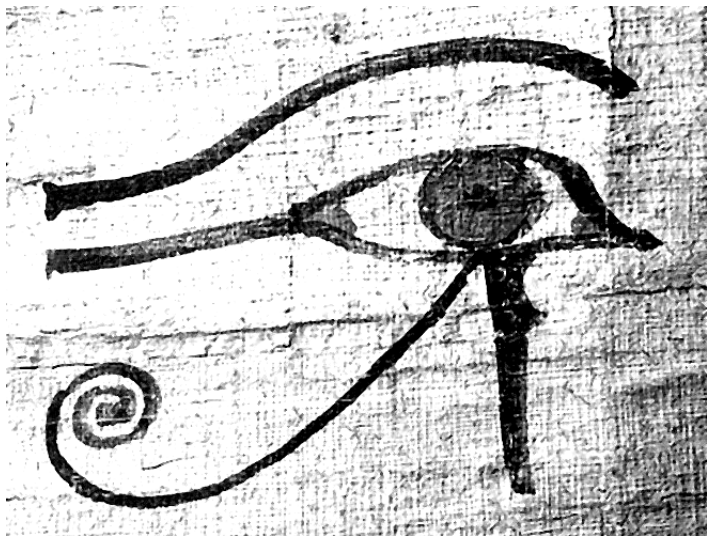
Przedstawione powyżej fakty nie dowodzą jednak związku pomiędzy idolami ocznymi a Boginią Matką, zwłaszcza, że pozbawione były wszelkich aspektów macierzyństwa lub płciowości. Istnieje jednak zabytek, który może wiązać idole oczne z kultem płodności. W 1997 roku w Mari pod ołtarzem świątyni sumeryjskiej Bogini Matki Ninhursag znaleziono skrytkę [Fortin 1999:284]. Została ona zinterpretowana jako depozyt fundacyjny

złożony pod nową świątynią, datowaną na ok. 2300 p.n.e. Zawartość depozytu stanowiło ponad pięćdziesiąt przedmiotów, w tym alabastrowe naczynia ceremonialne. Ich charakterystyczny kształt wskazuje, że zostały wykonane na przełomie czwartego i trzeciego tysiąclecia. Pozwala to datować cały depozyt na okres prawie tysiąc lat wcześniejszy niż świątynia Ninhursag. Pośród przedmiotów znalezionych w skrytce znajdowała się niewielkich rozmiarów ($35 \times 18 \times 1,6$ cm) alabastrowa stela (ryc. 8). Jest ona zdobiona symbolicznym przedstawieniem ludzkiej twarzy, w której dominuje dwoje olbrzymich, okrągłych oczu. Zwieńczone są one długimi brwiami, zrosniętymi nad nosem. Usta są ukazane jako kobiece łono, wokół którego znajdują się sylwetki zwierząt kopytnych i ptaków. Symbolizują one pierwiastek męski. Całe przedstawienie wiąże się z płodnością, duże oczy przypominają natomiast idole oczne z Tell Brak. Ta unikatowa stela przedstawia być może bóstwo, którego główną cechą jest to, że widzi wszystko (czemu służyło podkreślenie oczu), a jednocześnie jest związane z płodnością.

W prehistorii Mezopotamii, w kulturach Tell Halaf i Ubajd, można znaleźć wiele przykładów, które ukazują postać z podkreślonymi kobiecymi cechami, kojarzącymi się z płodnością. Znikają one zupełnie w kolejnych epokach Uruk i Dżemdet Nasr, ale znów pojawiają się stopniowo w okresie wczesnodynastycznym, w postaci przedstawień nagiej bogini. Motyw ten osiąga swe apogeum dopiero w II tysiącleciu, gdy obecny był na całym obszarze Bliskiego Wschodu. Jego zanik na przełomie IV i III tys. nie wiąże się ze zmianą w religii, gdyż kult Bogini Matki zawsze cieszył się dużą popularnością, ale raczej w samym graficznym przedstawianiu bogini. M. Mallowan broniąc swej hipotezy stwierdza ponadto, że bóstwo czczone w Tell Brak, jeśli nawet nie symbolizuje bezpośrednio Bogini Matki, to z pewnością ma tę samą moc reproduktywności i wegetacji wyrażonej w Tell Brak w formie magicznego oka [Mallowan 1947:226n]. Z powyższą hipotezą w pełni zgadza się Charlotte Ziegler, która w swym artykule poświęconym świątyniom w Tell Brak powtarza argumenty Mallowana [Ziegler 1950: 1–18]. Widzi ona w idolach symbol Inanny, nietypowy wprawdzie, gdyż spowodowany zmianą kultu tej bogini, która nastąpiła w okresie Dżemdet Nasr. Zmiana ta objawiła się powstaniem monumentalnego kompleksu świątyni w okręgu Eanna w Uruk i wyniesieniem Inanny – Isztar do roli władczyni nieba. Pojawienie się właśnie wtedy przedstawień oka było z tą zmianą związane. Potwierdzenie swej hipotezy autorka widzi w pochodzącej z okresu starobabilońskiego parze oczu z onyksu, na których umieszczono inskrypcje mówiące, że są darem dla Ningal od Abi-Eszucha, króla Babilo-

nu [Langdon 1923:9–11]. Ningal – według C. Ziegler – posiada cechy wiążące ją z Boginią Matką. Ma to być dowód na związek tej bogini z oczami.

To rozumowanie jest błędne, gdyż istnieje spora grupa zabytków przedstawiających kamienne oczy z inskrypcjami wymieniającymi liczne inne bóstwa, którym owe oczy były poświęcone. By zamknąć temat skojarzenia idoli ocznych z kultem Inanny/Isztar – Bogini Matki, przenieśmy się z Iranu do Anatolii. Według C. Ziegler w tamtejszych idolach odnaleźć można ostateczne potwierdzenie jej hipotezy. Idole z Kültepe (ryc. 2) rzeczywiście posiadają cechy wspólne z idolami z Tell Brak i, być może, powstały pod wpływem pewnych bodźców z Mezopotamii. Wydaje się jednak, że wobec braku przekonujących dowodów nie można z całą pewnością stwierdzić, że symbolizowały one Boginię Matkę.

Ryc. 9. Najbardziej rozpowszechniony egipski amulet – oko *Udżat*, XVIII dynastia [Barnett 1977:66].

Bardziej wiarygodna wydaje się hipoteza, która wiąże idole z Anatolii i z Mezopotamii z kultem słonecznym. Powszechny jest związek oka i słońca, podkreślany w różnych kulturach świata. Plotyn, grecki filozof, mawiał, że oko nie mogłoby ujrzeć słońca, gdyby samo nie było poniekąd słońcem [Kowalski 1998:389]. Najjaśniejsza z gwiazd często nazywana jest twarzą lub okiem boga, przez które spogląda on na ziemię. Najlepiej jest to ukazane w Egipcie, gdzie słońce uchodziło za prawe oko Horusa. Wyobrażano je sobie jako sokoła

szybującego nad ziemią albo jako oko Ra. Mogło ono być także samodzielną istotą, której bogowie powierzali różne zadania [Eberhard 1975:559–566].

Jednym z najpowszechniej używanych przez starożytnych Egipcjan amuletów było Oko *Uđat* (ryc. 9). Przypisywano mu magiczne znaczenie i moc chroniącą przed złem. Przy balsamowaniu zwłok wkładano je między bandaże, w nadziei, że pomoże zmarłemu w zaświatach.

Według jednego z *Tekstów Piramid* tarcza słoneczna między rogami Hathor to oko słoneczne. Słońce i Księżyc były oczami Horusa, o którym mówi się: "*Kiedy oczy otwiera, wszechświat wypełnia się światłem, gdy je zamyka, ciemność się staje*" [Lurker 1995:156].

Aż do XVIII dynastii lewą ścianę sarkofagu zdobiono przedstawieniami pary oczu, które miały dać zmarłemu możliwość widzenia w czasie wędrówki po niebie. Jak ważnym organem było oko dla starożytnych Egipcjan, widać na przykładzie znaku *jrt nbt* (oko), który mógł oznaczać również człowieka [Eberhard 1975].

Ryc. 10. Odcisk pieczęci cylindrycznej z Tell Agrab, ok. 3000 p.n.e.
[Van Buren 1939:102].

Bardzo ciekawa jest współczesna idiomom z Tell Brak pieczęć cylindryczna z Tell Agrab (ryc. 10). Przedstawiono na niej twarz bóstwa o olbrzymich oczach, umieszczoną obok ośmiopłatkowych rozet. W dole schematycznie ukazana została świątynia. Rozety symbolizują gwiazdy, które są znakiem bogini Inanny. Cechą dominującą w przedstawionej twarzy są olbrzymie

oczy. Niewątpliwie jest to wyobrażenie boga, któremu poświęcona była świątynia ukazana na pieczęci cylindrycznej. Być może bóstwo to miało coś wspólnego z bogiem czczonym w Tell Brak. Hipotezę tę potwierdza wyraźne zaakcentowanie oczu jako najważniejszej części twarzy.

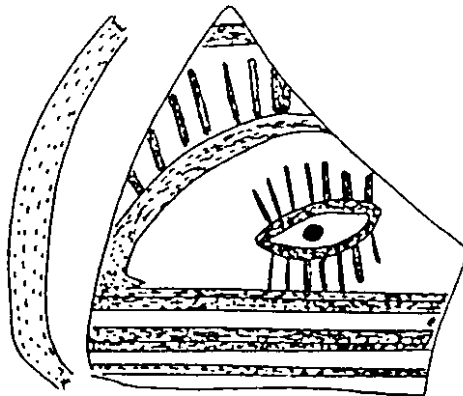
Nie wiadomo, czy brak znalezisk analogicznych do idoli ocznych wiąże się z kultem wyjątkowego bóstwa, nie znanego nigdzie indziej w Mezopotamii. Wydaje się to raczej mało prawdopodobne, zważywszy na silne wpływy sumeryjskie w architekturze świątyni. Być może Świątynia Oczu z Tell Brak była miejscem kultu bóstwa powszechnie czczonego w Mezopotamii i północnej Syrii. Pojawiły się tam tylko nowe elementy, między innymi idole oczne.

Oko jest rzeczywistością – symbol oka w sztuce i tradycji kultur starożytnego Bliskiego Wschodu

Po sumeryjsku oko to *IGI* (oznacza to również twarz), zaś po akadyjsku *inu*. Babilończycy rozróżniali następujące jego części: gałkę oczną (*gaggultu*), źrenicę (*libbi ini* [serce oka], *salmu*), tęczęwkę (*birmu*), powiekę (*kappu*, *agappu* [skrzydło oka]), rzęsy (*elīt*, *šaplīt*). Używane też było określenie *la-massat ina* (bogini chroniąca oko), oznaczające powiekę lub źrenicę. Po akadyjsku *inu namirtu* (błyszczące oko) znaczyło to samo, co radosna twarz [Ebeling 1932:313–314]. Dla Babilończyków ostrość wzroku była znakiem bystrego umysłu. Często wymieniane są w tekstach medycznych przypadki ślepoty (*lā nātīlu*), ropnej choroby oczu (*turti ina*), zeza (*zâriqu*), za które odpowiedzialne są wrogie ludziom demony. Sporządzano liczne lekarstwa i maści mające pomóc w chorobie, a nawet, jak czytamy w *Kodeksie Hammurabiego*, przeprowadzano przyrządami z brązu operacje na oku [Stepień 1996:§218]. Z *Kodeksu* dowiadujemy się także, że "jeśli obywatel oko obywatelowi wybił, oko wybija mu" [§196] oraz "jeśli oko niewolnika obywatela wybił, połowę jego ceny zapłaci" [§199]. Eufrat i Tygrys według babilońskiej opowieści o powstaniu świata *Enuma eliš* wytrysnęły na rozkaz Marduka z oczu pokonanej Tiamat.

Jak wspomniałam we wstępie, pierwsze ślady używania symbolu oka, najprawdopodobniej w celach magicznych lub apotropaicznych, występują już na malowanej ceramice z okresu Halaf (ryc. 11). Jednak największą ich liczbę spotykamy na przełomie IV i III tysiąclecia. W okresie Dżemdet Nasr i wczesnodynastycznym powstał szereg obiektów, na których przedstawiono oczy. Pojawiła się również tendencja do wyolbrzymiania ich w przedsta-

wieniach ludzi i zwierząt. To zjawisko miało miejsce głównie na obszarze objętym wpływami kultury sumeryjskiej, co niewątpliwie wiązało się w jakiś sposób z wyznawaną tam religią.

Ryc. 11. Fragmenty ceramiki z okresu Tell Halaf.

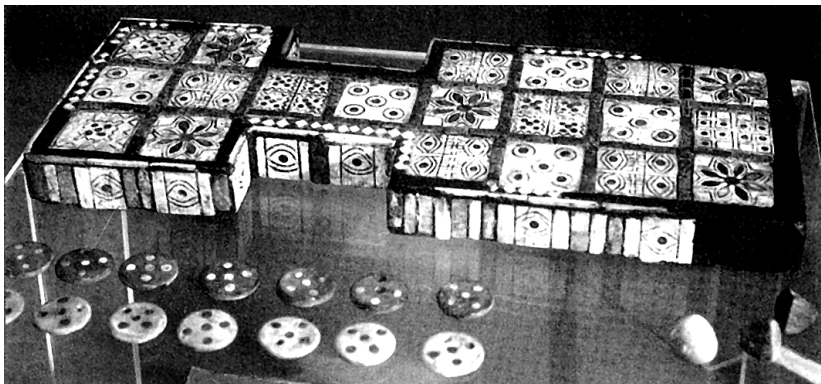
Ryc. 12. Steatytowe naczynie kultowe zdobione przedstawieniami oczu i rozet [Mierzejewski 1983:85].

Jednym z najbardziej znanych zabytków okresu Uruk jest kamienne naczynie znalezione w Uruk (ryc. 12), na której inkrustowano przedstawienia oczu wpisane w kwadratowe pola. Każde z tych pól jest flankowane przez trzy podłużne paski. Obok oczu występują też inne elementy: prostokątne pola o kratkowanej prosto i ukośnie powierzchni oraz wpisane w koło ośmiopłatkowe rozety. Zestawienie owych elementów występować będzie jeszcze na innych zabytkach, nawet kilkaset lat późniejszych.

Z Królewskiego Cmentarzyska w Ur (ok. 2600–2400) pochodzi duża liczba zabytków ozdobiona przedstawieniami oczu. Są to elementy drewnianych mebli (ryc. 13) lub pudeł rezonansowych lir, lampki z muszli, wreszcie chomąta dla osłów ciągnących rydwan królowej Puabi [Woolley 1934].

Ryc. 13. Elementy mebli z grobu królowej Puabi, ok. 2600 p.n.e. [Woolley 1934:pl. 103].

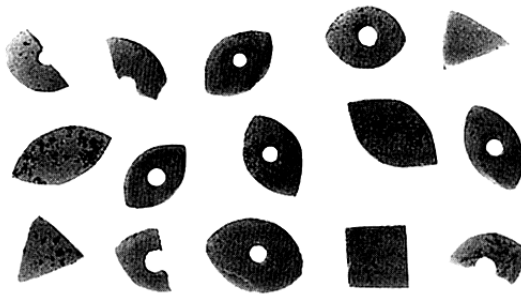

Ryc. 14. Plansza do gry ozdobiona mozaiką z muszli, kości, lapis lazuli i czerwonego wapienia, ok. 2600 p.n.e. [Woolley 1934:95].

Interesująca jest dość liczna grupa plansz do gry, wykonanych często ze srebra i zdobionych mozaikami z muszli, kości, lapis-lazuli i karneolu (ryc.

14). Powierzchnie służące do gry pokrywało 20 kwadratowych pól, na których ukazane były pary oczu, rozety i przedstawienia geometryczne lub figuralne. Oczy, tym razem występujące pojedynczo, umieszczono również po bokach planszy. Nie wiadomo, jakimi zasadami kierowano się w owych grach. Istotne jest, że symbol oczu spełniał tutaj ważną rolę.

Dokonano wielu prób interpretacji tych ciekawych przedmiotów. Według jednej z nich celem gry miało być dotarcie do świątyni i pokonanie czyhających po drodze przeszkód [Van Buren 1939:104]. Tymi przeszkodami są pola z przedstawieniami oczu, które symbolizują złe moce, w przeciwieństwie do pól z rozetami o pozytywnym działaniu. W powyższym rozumowaniu zabrakło, jak sądzę, próby odpowiedzi na pytanie, czy rzeczywiście oczy przedstawione na tak wielu zabytkach powszechnego użytku – meblach lub naczyniach – mogły odzwierciedlać złe moce. Wydaje się, że było raczej odwrotnie.

Ryc. 15. Elementy dekoracji mebla (oczek), znalezione w grobie w Tell Bi'a, ok. 2300 p.n.e. [Strommenger-Kohlmeyer 1998:Taf. 128–130].

Symbole oczu na przedmiotach towarzyszących człowiekowi spełniały funkcje apotropaiczne, magiczne, miały odsunąć grożące mu nieustannie niebezpieczeństwo. Warto posłużyć się tu wyznawaną do dzisiaj zasadą "oko przeciw oku". Dla współczesnych Arabów najlepszym środkiem chroniącym przed złym spojrzeniem jest posiadanie innego "oka" w postaci niebieskiego lub zielonego kamyka albo paciorka. Przypuszczalnie więc taki był cel umieszczania oczu na sprzętach codziennego użytku. Była to praktyka powszechna w Mezopotamii i Syrii, o czym może świadczyć odnaleziony w jednym z grobów w Tell Bi'a (północna Syria) bardzo źle zachowany fragment mebla. Jak podaje F. Stępniewski, pierwotnie był on zdobiony fryzem z sześciopłatkowych rozetek i małych (ok. 1 cm) oczek (ryc. 15) wykonanych z muszli lub macicy perłowej, przymocowanych do podłoża srebrnymi gwoździami [Strommenger-Kohlmeyer 1998:68–72].

Rzuca się w oczy fakt niezwykle częstego występowania razem oczu i rozet (świątynia w Tell Brak, waza z Uruk, plansze do gry itd.), co wskazuje na powiązanie tych dwóch symboli.

Rozeta jest motywem floralnym, występującym w wielu kulturach świata [Van Buren 1939:99–110]. Pełni ona rolę dekoracyjną, ale posiada także symboliczną wymowę. W sztuce Mezopotamii rozety pojawiły się bardzo wcześnie i niewątpliwie wywodziły się z przedstawień kwiatów. Przyjmuje się, że symbolizowały boginię Inannę (Isztar)¹. Motyw ten zdobił ściany świątyń (w Uruk, Ubajd, Tell Brak), występował w biżuterii (ozdoby królowej Puabi), na naczyniach, meblach, w gliktyce itd. Stanowił też element asyryjskiego "drzewa życia".

Rozety sumeryjskie składały się z 9 elementów: okrągłego środka i ośmiu płatków dookoła. Często wykonywano je z różnokolorowych materiałów, by wzmocnić ich dekoracyjny charakter. Warto podkreślić, że ośmiopłatkowa rozetka, podobnie jak gwiazda, mogła być oznaczeniem determinatywu *DINGIR*, umieszczanego przed imieniem bóstwa [Labat 1976]. Dlatego wydaje mi się, że przynajmniej na początku rozeta nie symbolizowała wyłącznie Inanny, lecz także inne bóstwa, na co wskazuje jej tak powszechne występowanie.

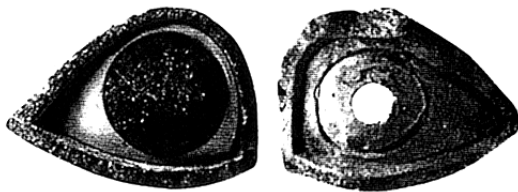
Niestety, wobec braku źródeł pisanych nie można dokładnie stwierdzić, dlaczego tak często przedstawiano oczy wraz z rozetami. Podobnie, jak rozety, mogły one symbolizować jakieś nieznane nam z imienia bóstwo.

Interesującym zabytkiem jest niewielkie malowidło ściennie (46×44 cm), pochodzące z północnej Syrii ze stanowiska Tell Munbuqa [Werner 1998: 38–44]. Odkryto tam miasto z późnej fazy wczesnej epoki brązu (ok. 2500 p.n.e.). Naprzeciwko kazamatowych murów miejskich, opasujących północny wierzchołek tellu, znajdowała się podłużna budowla o kilku pomieszczeniach. Właśnie w jednym z takich pomieszczeń (*Raum 3*) odkryto malowidło, niestety w bardzo złym stanie. W jego centrum, na białym tle, zostały przedstawione czarną i czerwoną farbą dwie stojące frontalnie postacie. Mają one duże, owalne głowy, w których dominują okrągłe oczy. Pofalowane linie na

¹ Ośmiopłatkowa rozeta przekształciła się w późniejszym okresie w ośmioramienną gwiazdę, będącą właśnie atrybutem Isztar. Rozety znajdują się w pomieszczeniu w Uruk, którego fasada jest bogato zdobiona geometrycznymi wzorami, co najciekawsze, m.in. ułożonymi obok siebie oczami. Podobieństwo owych tajemniczych postaci do idoli z Tell Brak jest zaskakujące, mimo, że dzieli je ponad 500 lat.

ich głowach imitują zapewne włosy. Postacie noszą tylko krótkie spódniczki. Ich ramiona są podniesione, być może trzymają się za ręce tańcząc.

Interpretacja tego malowidła jest trudna nie tylko z powodu jego fragmentarycznego zachowania. Pokazuje ono jednak, że kult bóstwa związanego z oczami był ciągle popularny w północnej Syrii, mimo znacznego upływu czasu. Niewiadoma jest funkcja podłużnego budynku, w którym znajdowało się malowidło. Przypomina ono swym kształtem raczej magazyn niż świątynię, w której spodziewalibyśmy się odnaleźć tego typu fresk. W Tell Munbaqa znaleziono również oczy wykonane z różnych kamieni (ryc. 16), które interpretuje się jako wotywny, tzn. składane bóstwu w określonych intencjach.

Ryc. 16. Oczy wotywny z Tell Munbaqa, ok. 2300 p.n.e. [Werner 1998:38].

Tego typu zabytki znane są także z innych rejonów Mezopotamii. Są to oczy wykonane ze szlachetnych lub półszlachetnych kamieni, głównie z agatu i onyksu [Lambert 1969:65–71]. Przedmioty te miały niewielkie rozmiary (2–5 cm) i płasko-wypukły kształt. Kamienie dobierano tak, by składały się z dwóch lub trzech różnokolorowych warstw. Spodnia, najszersza, była najczęściej biała lub kremowa (gdyż miała imitować gałkę oczną), zaś górna, o ciemnej barwie, oddawała źrenicę. Często też występowała trzecia, środkowa warstwa, naśladująca tęczówkę. Jak już wspomniałam, owe oczy miały spodnią stronę płaską, na której umieszczano przeważnie krótką inskrypcję, mówiącą, od kogo pochodził i dla kogo przedmiot ten był przeznaczony, na przykład *"Ninurcie swemu panu Kurigalzu dał (to)"* lub bardziej rozbudowana: *"Adadowi swemu panu, [Kuriga]lzu syn Burnaburiasza za swoje dobre zdrowie dał (to)"* [Lambert 1969]. Kamienne oczy nie były poświęcone tylko jednemu bóstwu, wręcz przeciwnie, w inskrypcjach występują imiona wielu bogów, poza Ninurta lub Adadem między innymi Enlila, Nanny, Ningal, Nusku i Marduka.

Przedmioty te pojawiły się po raz pierwszy w okresie starobabilońskim, a ich ofiarodawcami byli tak ważni władcy jak Szamszi-Adad I, Hammurabi, lub Abi-Eszech. Kamienne oczy występują w okresie kasyckim (Kurigalzu, Kadaszman-Enlil), nowoasyryjskim (Sargon II) i nowobabilońskim (Nabuchodonozor

II). Mimo towarzyszących im inskrypcji nie jest do końca jasne, w jakim celu władcy zlecali wykonanie tych naśladowujących galki oczne przedmiotów.

Teksty Ipiq-Adada i Szamszi-Adada zawierają tylko imię i tytuły króla, Hammurabi zaś zawarł w nim modlitwę do Szamasza. Najczęściej jednak powtarzano schematyczną inskrypcję, którą powyżej przytoczyłam. Zdarzają się również oczy, na których umieszczono jedynie imię bóstwa. Według najpopularniejszej interpretacji były to wota składane bóstwom w określonych intencjach przez królów [Lambert 1969:70]. Potwierdza to również obecność owych przedmiotów w świątyniach.

Nie wszyscy jednak zgadzają się z powyższym twierdzeniem, uważając na przykład, że oczy były ozdobą stroju bóstwa czy króla, na co dowodem miałyby być ich perforowanie [Lambert 1969:70]. Bardziej przekonujące wydaje się przypuszczenie, iż wykonywane z taką starannością i z tak szlachetnego materiału oczy umieszczone były w posągach bóstw. Nie znaleziono jednakże żadnego przykładu *in situ* potwierdzającego tę hipotezę.

We fragmencie *Historii Naturalnej* Pliniusza Starszego (37:55), zachowała się wzmianka dotycząca być może omawianego tu rodzaju zabytków: "Oko Bela bielejąc opasuje czarną źrenicę, świeci od środka złotą barwą, z powodu jego wyglądu jest dedykowane najświętszemu bogu Asyryjczyków"².

Na uwagę zasługuje również fakt, że przedmioty te ofiarowywane były bóstwom wyłącznie przez królów. Według mnie przyczyna tego zjawiska nie leżała wyłącznie w cenie kamiennych oczu, niewątpliwie znacznej, zważywszy na trudności ze znalezieniem odpowiedniego materiału i pracochłonność wykonania. Być może składanie tego typu wotów było zarezerwowane wyłącznie dla władcy. Niestety nie zachowały się żadne teksty, które wyjaśniałyby symbolikę owych imitujących oczy kamieni lub związanych z nimi rytuałów.

Oczy z agatu, onyksu i innych cennych kamieni bardzo rzadko wymieniane są w inskrypcjach. Istnieje jedynie kilka wzmianek, głównie z okresu kasyckiego, na przykład: *4 inati aban mušgarri ihzu hurasi*, "cztery oczy z agatu (?) oprawione w złoto" [Langdon 1923:9-11].

Być może najciekawszym z tej grupy zabytkiem jest nabyta od przypadkowego sprzedawcy przez Ashmolean Museum para onyksowych oczu. Jest to znalezisko unikatowe, gdyż mamy tu do czynienia z podwójnymi oczami (przeważnie tego typu zabytki to pojedyncze sztuki). Obiekt jest niewielkich rozmiarów (2×14 cm), wykonany z kawałka trójpasmowego onyksu o kolo-

² *Beli ocululus albicans pupillam cingit nigram e medio aureo colore fungentem et propter speciem sacratissimo Assyriorum deo dicatur.*

rach ciemnobrązowym, jasnobrązowym i białym. Warstwy są tak przycięte, by naśladować ludzkie oko z jasnobrązową źrenicą, ciemną tęczówką i białą gałką. Przedmiot ten został pionowo i poziomo perforowany niewielkim otworem, zapewne w celu przymocowania go przy odzieży. Fakt ten potwierdza hipotezę dotyczącą przeznaczenia omawianych tu przedmiotów. Płaskie spody onyksowych oczu zawierają sumeryjską inskrypcję: "*Dla Ningal, swej pani, Abi-Eszuch, król Babilonu*", ich donatorem był zatem ósmy król I dynastii z Babilonu. Kiedy Asyryjczycy splądrowali Babilon, długo po okresie panowania Abi-Eszucha, oczy zostały zabrane do Niniwy i opatrzone przez Sancheriba tekstem wyrytym na krawędziach: "*Dla Ningal, świecącej jasności(?), asyryjska (Ningal), o usłysz!*" [Langdon 1923:9–11].

Oko, oko! Ono jest wrogie – rola złego oka w wierzeniach dawnych i współczesnych

Jak już wspomniałam we wstępie, obawa przed złym okiem, spojrzeniem, które może wyrządzić poważne krzywdy, łączyła (i łączy) ludzi różnych kultur w różnych miejscach na świecie.

W 1972 roku odbyło się w Nowym Jorku sympozjum antropologiczne dotyczące Złego Oka, na którym stwierdzono, że pierwotnym obszarem występowania tego fenomenu jest Bliski Wschód, kraje śródziemnomorskie i południowo-wschodnia Azja [Maloney 1976]. Zasugerowano również, że wierzenia związane z magiczną mocą oczu powstały na Bliskim Wschodzie wraz z ewolucją kultur rolniczo-miejskich i rozprzestrzeniły się we wszystkich kierunkach. Są one do dziś obecne zarówno w środowiskach wiejskich, jak i miejskich.

Zaskakujące jest, jak niewiele różnią się od siebie skutki wywołane rzućeniem złego spojrzenia w Mezopotamii sprzed 5 tys. lat i w polskiej wsi z początku XX wieku. Są one niemal identyczne (np. skwaszenie mleka, choroba zwierząt, zagrożenie dla kobiety w ciąży), a przecież o bezpośrednim kontakcie z powodu odległości w czasie i przestrzeni nie może być mowy.

Obawa przed złym okiem jest ważnym elementem wierzeń ludowych, bez względu na to, jakimi drogami się rozprzestrzeniła, czy (co jest prawdopodobniejsze) powstała niezależnie w różnych miejscach świata. Pokazuje jednocześnie, jak wiele ważnych funkcji przypisywano oczom, nie tylko czysto fizycznych, ale również nadprzyrodzonych. Szczególną uwagę

zwracano na oczy w sytuacjach, kiedy komunikacja dokonująca się za ich pośrednictwem mogła okazać się niebezpieczna.

Po śmierci należało zmarłemu natychmiast zamknąć oczy (chodzi o potwierdzenie przerwanej komunikacji między nim a resztą świata żywych). W ten sposób jest on umieszczony w krainie śmierci, do której droga jest blokowana właśnie przez zamknięcie nieboszczykowi oczu. Ten nakaz znany jest w wielu kulturach. Spotkać go można choćby w Biblii (Rdz 46,4). Grecy przyciskali powieki zmarłego monetami (albo wkładali mu je do ust). Oczy i usta zamykali również Rzymianie i Słowianie. Do dziś wierzy się, że oczy zmarłego trzeba dokładnie zamknąć, gdyż jego spojrzenie może pociągnąć za sobą śmierć tego, na kim się zatrzymało.

Ryc. 17. Czaszka z wymodelowaną w stiuku twarzą i wprawionymi oczami, Jerycho, neolit preceramiczny, ok. 8300 p.n.e.

The Jordan Archeological Museum, fot. J. Kościńska.

Z zupełnie inną sytuacją spotykamy się w sztuce starożytnego Wschodu. Od samego początku ustaliła się tam konwencja pokazywania człowieka i zwierzęcia z szeroko otwartymi oczyma, nawet gdy przedstawiano zmarłych. Z podobną tendencją, choć mniej konsekwentnie przestrzeganą, mamy do czynienia w Egipcie, gdyż na przykład lutniarzy ukazywano z zawsze zamkniętymi powiekami. Nie wiadomo, jaką wagę przykładano do zamykania zmarłym oczu w Mezopotamii. Zdarzały się przypadki, jak pośród

neolitycznej ludności Jerycha, kiedy czaszki zmarłych zaopatrywano w zastępcze oczy (ryc. 17). To wszystko pokazuje, jak wielkie znaczenie przykładano w Mezopotamii do zmysłu wzroku. Nie odważono się bowiem ukazać kogoś z zamkniętymi oczami. Możliwe, że obawiano się, aby nie utracił kontaktu z rzeczywistym światem.

Przez całą starożytność w sztuce bliskowschodniej utrzymywała się tendencja do wyolbrzymiania oczu, co czyniło z nich najistotniejszy element ludzkiej czy zwierzęcej głowy. Zadawano sobie немало trudu, by posągom bóstw, ludzi i zwierząt wprawić osobno przygotowane oczy. Wykonywano je z kosztownych materiałów, alabastru, lapis-lazuli, onyksu itp. Dodawały one posągom ekspresji, zdaje się jednak, że nie był to jedyny cel takiego ich ukazywania.

Opisując idole oczne wspominałam, że ich najważniejsza cecha – oczy – służyła zapewne podkreśleniu roli, jaką odgrywały. Miały one pomóc w nawiązywaniu kontaktu z bóstwem. Podobną funkcję pełniły figurki adorantów występujące powszechnie w Mezopotamii w późniejszym okresie. Można zatem w idolach ocznych widzieć ich prototyp. Cechą charakterystyczną adorantów były dużych rozmiarów oczy, często wykonywane z kosztownych materiałów. Dobrze ilustruje to ich zbiór ze świątyni Abu w Tell Asmar. Tamtejsze posąжки były bardzo zróżnicowane zarówno pod względem wykonania, jak i wysokości. Wszystkie jednak posiadały cechę wspólną – olbrzymie oczy. Najlepiej widoczne jest to na przykładzie dwóch największych i najstaranniej wykonanych adorantów, wyróżniających się spośród całej grupy (ryc. 6, 7). Twarze tych postaci, przedstawiających kobietę i mężczyznę, zdominowane są przez bardzo duże inkrustowane oczy o olbrzymich źrenicach.

Warto przypomnieć, że idole z Tell Brak, podobnie jak zbiór adorantów z Tell Asmar, nie były jednorodne. Reprezentowały one prawdopodobnie różne warstwy społeczne, na co wskazuje na przykład zaznaczenie na niektórych z nich elementów odzieży lub nakrycia głowy. Szeroko otwarte, wpatrujące się w bóstwo oczy idoli czy adorantów nie wydawały się wrogię człowiekowi, wręcz przeciwnie, miały mu pomóc w kontakcie ze światem bogów.

Istnieje też druga, opisywana już wyżej, możliwość oddziaływania na otaczający świat poprzez oczy – złe oko (sumer. *IGI.HUL*). Termin ten stosunkowo często pojawia się w tekstach w towarzystwie różnych innych "złych" części ludzkiego ciała (np. zły język, złe usta itp.), niemniej zdarzały się teksty w całości poświęcone złemu oku, nie tylko sumeryjskie, ale także babilońskie i asyryjskie.

Przyjmuje się, że strach przed złym spojrzeniem, tak powszechny w krajach islamskich, wywodzi się właśnie ze starożytnej Mezopotamii [Kriss –

Kriss–Heinrich 1962:7]. Arabowie, podbijając obszary Bliskiego Wschodu, przejęli od tamtejszych mieszkańców wiele elementów ich wierzeń.

Złe Oko to po arabsku po prostu *ajn* ("oko"). Stosuje się też określenia *nafs* i *safa* oraz *nazra*. Wiara w Złe Oko przyczyniła się do powstania wielu sposobów ochrony przed nim. W wierzeniach Arabów szczególnie narażeni na niebezpieczeństwo są ludzie piękni, dzieci, nowożeńcy, kobiety ciężarne oraz położnice. Najprostszym sposobem ochrony przed Złym Okiem jest – na przykład w przypadku ludzi szczególnie urodziwych – zakrywanie twarzy. Najczęściej jednak chronią przed nim zaklęcia oraz różnego typu talizmany. *Kahla* to czarny kamień, który zawieszano na szyi małych dzieci, aby chronił je przed złym spojrzeniem. Bardzo rozpowszechnione były też amulety zrobione z części ciała zwierząt. Na przykład na szyi dziecka zawieszano zęby lisa lub kota albo zakrzepłą krew menstruacyjną. Za skuteczną uznawano także zającą łapkę, którą stosowano najczęściej jako skuteczny środek przeciwko spojrzeniu *dżinna*. Przed Złym Okiem chronią także amulety nazywane *tamina*. Są to wisiorki złożone z jednego kamienia lub naszyjniki z wielu kamieni, zawieszane na szyi dziecka. Wiara w Złe Oko stała się także jednym z dogmatów islamu. Tradycja, czyli *sunna*, przekazuje twierdzenie Proroka, że "Oko jest rzeczywistością". Kultura islamu bardzo szeroko rozwinęła środki zaradcze przeciwko Złemu Oku. Stare arabskie przysłowie mówi: "Złe Oko opróżnia domy i napelnia groby" [Dziekan 1993:105–109].

Stosunkowo niewielka jest liczba tekstów, w których pojawia się *IGI.HUL*. Niemniej wzmianki o Złym Oku pokazują, że obawa przed nim była obecna w starożytnej Mezopotamii przez długi okres (od końca III tys. do okresu nowobabilońskiego). Większość źródeł zapisano po sumeryjsku, są też tłumaczenia na akadyjski. Magiczne teksty przeciw Złemu Oku były szeroko rozpowszechnione, o czym świadczy fakt, że są odnajdywane w Niniwie, Aszur, czy Sultantepe [Thomsen 1992:19–32].

W niektórych sumeryjskich zaklęciach oko jest określane jako zwierzę lub smok (*MUŠ. HUŠ*):

Oko (jest) smokiem, oko człowieka (jest) smokiem,

Oko złego człowieka (jest) smokiem.

Przybliżyło się do nieba – nie padał deszcz,

Przybliżyło się do ziemi – rośliny nie wyrosły,

Przybliżyło się do wołu – otwarło się jarzmo,

Przybliżyło się do zagrody dla bydła – ser się zwarzył,

Przybliżyło się do młodego mężczyzny – (jego) pasek się rozerwał (?),

Przybliżyło się do młodej kobiety – zgubiła swą odzież,

Przybliżyło się do jarzyn – salata i rzeżucha stały się niedobre,

*Przybliżyło się do ogrodu – owoce stały się niedobre,
 Oko górskie wyszło z gór,
 Dzikie baran stracił swoje święcące rogi,
 Niech Złe Oko (jak) chore oko będzie odcięte,
 Niech pęknie jak skórzana torba,
 Niech będzie w kawałkach jak garncarza garnek na rynku
 Każ oku obrócić się w wiatr,
 Asar w Abzu
 Niech go nie rozwiąże [Thomsen 1992:31–32].*

Oto kolejny przykład:

*Oku jest pojedyńczym wołem, oku jest pojedyńczą owcą,
 Oku jest licznymi ludźmi, usta są licznymi ludźmi,
 Oku jest złe, (jest) najbardziej złą rzeczą.
 Asarluhi widział to,
 poszedł do swego ojca Enkiego do świątyni
 (i) powiedział (to) do niego:
 "Mój ojcze, oku jest pojedyńczym wołem, jest pojedyńczą owcą!"
 Po raz drugi przemówił:
 "Cóż powinienem zrobić (kiedy) nie wiem, co może go uleczyć?"
 Enki odpowiedział swemu synowi Asarluhiemu:
 "Mój synu, czego nie wiesz? Co mogę dodać?"
 Asarluhi, czego nie wiesz? Co mogę dodać?"
 To jest zaklęcie przeciw złemu oku [Thomsen 1992:29–30].*

Enki (Ea), jeden z głównych bogów sumeryjskiego panteonu, bardzo przychylny człowiekowi, często występuje jako ten, który leczy skutki Złego Oka. Enki działa sam, kurując pacjenta nacieraniem chlebem (często stosowana praktyka oczyszczająca). Jeden z jego epitetów to *niššikum* (IN.IGI.KU3), "Pan o błyszczącym oku" [Gilgamesz, tabl. IX].

Jednym z dłuższych, a zarazem najciekawszym tekstem jest pochodzące z okresu akadyjskiego zaklęcie przeciw Złemu Oku, opisujące, jak wielkie szkody może ono wyrządzić [Foster 1993:823]:

*Oku, oku! Ono jest wrogiem,
 To jest oku kobiety, to jest oku m[ężczyzny],
 To jest [oku] wroga, to jest kogokolwiek (?) oku,
 To jest oku sąsiada, to jest oku [sąsiadki],
 Oku małego dziecka (?), to jest oku!
 Oku w złych celach ty przywołałeś do drzwi,*

*Próg się trząsł, belka drżała.
 Kiedy ty wszedłeś do domu, o oko, [...].
 Potłukłeś piec garncarza, przedziurawiłeś łódkę rybaka,
 Złamałeś jarzmo silnego wołu,
 Złamałeś goleń kroczącego osła,
 Złamałeś krosna tkacza,
 Pozbawiłeś kroczącego konia jego żrebaka, a wołu jego pokarmu.
 Rozrzuciłeś [...] rozpalonego pieca,
 Opuściłeś zwierzęta domowe w otchłani morderczej burzy,
 Wprowadziłeś niezgodę pośród zgodnych braci.
 Roztrzaskaj oko! Odeślij je precz!
 Spraw, by oko przekroczyło siedem rzek,
 Spraw, by oko przekroczyło siedem kanałów,
 Spraw, by oko przekroczyło siedem gór!
 Weź oko i przywiąż jego nogę do osamotnionej trzciny,
 Weź oko i rozbij je o twarz jego właściciela jak naczynie garncarza!*

Rytuał "przeciw Złemu Oku" jest jednym z pierwszych przykładów magii Akadów. Według jego zaleceń, aby uwolnić człowieka od skutków wywołanych przez Złe Oko, należało wziąć owcę i zapędzić ją w narożniki domu nieszczęśnika. Urok czający się w kątach domostwa przechodził wtedy na owcę. Zwierzę zabijano na zewnątrz, wypychano jego skórę kawałkami pewnych roślin i topiono w wodzie:

*Jedna czarna czysta owca: W (każdym z) rogów domu
 on podniesie ją do góry (?). Usunie Złe Oko i [...].
 W ogrodzie on ją zarżnie i obedrze ze skóry. Wypełni skórę
 kawałkami [...] rośliny. Gdy to robi, powinien czuwać.
 Złego człowieka [...] jego skóra. Niech [zanieś (ją) do rzeki]
 i siedem (kawałków) palmy daktylowej, siedem (kawałków) dębu
 i siedem (kawałków) [...] niech (ją) zatopią [Foster 1993:58].*

Na innej tabliczce, niestety zachowanej fragmentarycznie, czytamy, że, aby zabezpieczyć się przed Złym Okiem, należy tak oto postąpić:

*Dokonasz libacji z piwa i powiesz:
 Cóż uczyniłem dla mego boga [lub dla mojej bogini]?
 Usłysz moją modlitwę, a [ja będę głosił] twoją chwałę.
 Powiedz [to] trzy razy i wrzucić palące się kadzidło do rzeki.
 Złe Oko nie zbliży się do człowieka [Thomsen 1992:27].*

Jak wspomniałam wyżej, przezorny człowiek powinien być zawsze zabezpieczony na wypadek zetknięcia ze Złym Okiem. Służyły temu różne amulety, które noszono przy sobie, jak kawałek kolorowej włóczki, koralik lub kamyk. Na jednej z tabliczek znajdującej się w Luwrze (AO 17619) wymienione zostały kamienie chroniące przed Złym Okiem. Są to: karneol, lapis-lazuli, *muššaru*, *pappar-dilu*, *papparminu*, *ašgiku*, *turminu*, *kilibu*, *šadānu šabtu* (hematyt), *lamassu*, "rybie oko", *ajartu* (muszla) i *abašmu* (zielony kamień) [Thomsen 1992:27].

Wierzenia dotyczące Złego Oka były bardzo rozpowszechnione w świecie starożytnym. Grecy określali to zjawisko jako *alexiana*, Rzymianie nazywali je *fascinum*. Do tej pory w prawie niezmienionej formie wywiera ono wpływ na życie ludzkie. Gustaw Herling Grudziński opisuje to w swojej książce, której akcja rozgrywa się we Włoszech: "*»Iattatore« (Złe Oko) powoduje nieszczęście. Roznieca pożary, doprowadza chorych do śmiertelnych ataków, wywołuje burze i katastrofy statków, uśmierca płody w brzuchach ciężarnych kobiet, odbiera dar płodności młodym dziewczynom, krzyżuje i wikła zabiegi na stołach operacyjnych, popycha do wypadków na równych drogach, jednym zabójczym spojrzeniem obrywa żyrandole w salach balowych, jednym podniesieniem wzroku sprawia obsuwanie się starych kamienic*" [Herling-Grudziński 1995:201–202].

Na południu Polski (podobnie jak w krajach arabskich) do niedawna wierzono, że pierścionek z niebieskim oczkiem ma moc odwracania uroku rzuconego przez kogoś o złych oczach. Potwierdzenie tego można odnaleźć także w poezji, na przykład w wierszu M. Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej:

*Troski, złe oko, zgryzoły
Odpędzić możesz korałem,
Werseć na krążku złotym,
Zębem bawołu czy zebu.
Cierpieć nie musi się wcale
Turkusem obronisz się niebu.*

Zakończenie

Czynność patrzenia należy do głównych składników sytuacji egzystencjalnej człowieka. Może właśnie dlatego, obok podstawowej funkcji oczu, jaką jest patrzenie (a w związku z tą czynnością również postrzeganie i pozna-

wanie świata) istnieje inna możliwość używania oczu, związana z ich magicznymi właściwościami.

W Mezopotamii, zarówno w sztuce, jak i w literaturze motyw oka był używany często, zaś nadawane oczom znaczenie miało istotny wpływ na życie ludów zamieszkujących obszar Bliskiego Wschodu.

W swojej pracy podzieliłam oczy ze względu na wywoływane przez nie skutki na dwie grupy: przychylne człowiekowi oraz wrogie mu.

Pierwszą grupę reprezentują oczy idoli z Tell Brak i adorantów, mające pomóc istocie ludzkiej w kontakcie z bóstwem, gdyż właśnie poprzez oczy dokonuje się szczególna, najpełniejsza więź między patrzącym a światem, który go otacza. Należą tu również wszystkie bardziej lub mniej schematycznie oddane wizerunki oczu na przedmiotach codziennego użytku: ceramice, meblach, w gliktyce, biżuterii itp. Wbrew opinii niektórych badaczy uważam, że były to oczy symbolizujące pozytywne moce, mające w myśl zasady "oko przeciw oku" niwelować działanie "urocznych" spojrzeń. Raczej trudno wyobrazić sobie, by człowiek otaczał się zewsząd wizerunkami niebezpiecznych oczu, których tak się obawiał. Druga grupa to właśnie owe złe, "uroczne" oczy występujące głównie w literaturze, mogące wywołać duże spustoszenie w życiu i gospodarstwie człowieka.

Na zakończenie warto jeszcze raz podkreślić rozpowszechnienie na całym świecie wierzeń w nadprzyrodzone właściwości oczu. Pojawiły się one wraz z początkiem cywilizacji starożytnej Mezopotamii, wnosząc do niej nowe elementy. Jako część spadku po dawnych kulturach wiara ta jest nadal żywa wśród dzisiejszych mieszkańców Bliskiego Wschodu.

Bibliografia

- W. Andrae, *Die Ionische Säule, Baumform oder Symbol?*, Berlin 1933.
M. Barnett, *Bogowie i mity starożytnych Egipcjan*, Warszawa 1977.
H. Bossert, *Altanatolien*, Berlin 1942.
C. Breniquet, *Du fil a retordre: reflexions sur les "idoles aux yeux" et les fileuses de l'epoque d'Uruk*, "Collectanea Orientalia" 3:1996, ss. 31–53.
C. Du Ry, *L'art de l'Egpte et du Moyen-Orient*, Bruxelles 1978.
M. Dziekan, *Arabia Magica*, Warszawa 1992.
E. Ebeling, *Augen* [w:] "Reallexikon der Assyriologie", vol. I, Berlin – Leipzig 1952.

- M. **Fortin**, *Syrie, Terre de civilisations*, Quebec 1999.
- B.R. **Foster**, *Before the Muses. An Antology of Akkadian Literature*, vol. I–II, Bethesda 1998.
- G. **Herling-Grudziński**, *Don Ildebrando* [w:] "Opowiadania zebrane", Warszawa 1995.
- R. **Kriss** – H. **Kriss-Heinrich**, *Volksglaube im Bereich des Islam*, vol. II, Wiesbaden 1962.
- W. **Kopaliński**, *Słownik symboli*, Warszawa 1990.
- P. **Kowalski**, *Leksykon Znaki Świata*, Warszawa 1998.
- R. **Labat**, *Manuel d'épigraphie akkadienne. Signes, syllabaire, ideogrammes*, Paris 1976.
- W.G. **Lambert**, *An Eye–Stone of Esarhaddon's Queen and Other Similar Gems*, RA 63:1969, ss. 65–71.
- S. **Langdon**, *The Eyes of Ningal*, RA 20:1923, ss. 9–11.
- M. **Lurker**, *Bogowie i symbole starożytnych Egipcjan*, Warszawa 1995.
- M.E.L. **Mallowan**, *Excavations at Tell Brak and Chagar Bazar*, Iraq 9:1947, ss. 1–259.
- C. **Maloney** (red.), *The Evil Eye: Outgrowth of a Symposium on the Evil Eye Belief Held at the 1972 Meeting of the American Anthropological Association*, New York 1976.
- A. **Mierzejewski**, *Sztuka starożytnego Wschodu*, t. I, Warszawa 1983.
- W. **Orthmann**, *Der Alte Orient*, Berlin 1975.
- A. **Parrot**, *Sumer*, b.m. 1980.
- E. **Strommenger** – K. **Kohlmeyer**, *Tall Bi'a–Tuttul–I, die Altorientalischen Bestattungen*, Saarbrücken 1998.
- M. **Thomsen**, *The Evil Eye in Mesopotamia*, JNES 51:1992, ss. 18–32.
- E.D. **Van Buren**, *The Rosette in Mesopotamian Art*, ZA 1939, ss. 99–108.
- P. **Werner**, *Tall Munbuqa – Bronzezeit in Syrien*, Hamburg 1998.
- L. **Woolley**, *Ur Excavations*, vol. I–II, New York 1934.
- C. **Ziegler**, *Die Tempelterrasse von Tell Brak*, MDOG 82:1950, ss. 1–18.

Wykaz skrótów

Ahw	W. Von Soden, Akkadisches Handwörterbuch (Wiesbaden 1959–1981)
AO	Museumssignatur Louvre (Antiquités orientales)

ArOr	Archiv Orientální (Prag)
LÄ	Lexikon der Ägyptologie (Wiesbaden)
JNES	Journal of Near Eastern Studies (Chicago)
MDOG	Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft (Berlin)
TCL	Textes cunéiformes. Musée du Louvre (Paris)
RA	Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale (Paris)
RIA	Reallexikon der Assyriologie und (ab 1957) Vorderasiatischen Archäologie (Berlin/Leipzig)
VAT	Museumssignatur Berlin (Vorderasiatische Abteilung)
ZA	Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete bzw. (ab 1939) und Vorderasiatische Archäologie (Berlin/Leipzig)